

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆՑՈՒՆ ՊԱՏԿԱՆԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Բանաստեղծ և մանկավարժ Սիմեոն Ապարանցին XVI—XVII դարերի պարզացած անձնավորություններից մեկն է եղել: Նա շուրջ երեսուն տարի (1585—1614 թթ.) որպես մանկավարժ գործել է իր ժամանակի հայտնի դրաբոյցներում՝ Մեծոփում, Կարինում և Վանում:

Միջնադարում հայ նշանավոր մատենագիրներից և ուսուցչապետներից շատերն են ունեցել անձնական գրադարան: Սիմեոն Ապարանցին նույնպես ունեցել է տարբեր բովանդակության ձեռագրերի իր գրադարանը, որը մինչև այժմ չի ուսումնասիրվել: Նրա գրադարանի ձեռագրերը, անշուշտ, ավելի մեծ թիվ են կազմել, քան պահպանվածները, որոնցից մեզ հայտնի են հետևյալ յոթը:

1. Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր № 2679: Գրված է 981 թ. Ղուկաս գրչի ձեռքով: Բովանդակությամբ այն տարբեր նյութերի ժողովածու է: Պարունակում է Անանիա Շիրակացու, Գավիթ Հարբացու, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Ստեփանոս Սյունեցու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եպիփան Կիպրացու, Վրթանես Քերթոզի, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Մանգակունու, Հովհան Ոսկերեբանի, Ապոզինարի, Գրիգոր Նյուսացու, Տիմոթեոս Ալեքսանդրացու և շատ ուրիշների երկերը:

Սա հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրն է: 1585 թվականին Սիմեոն Ապարանցին այս ձեռագիրն էջակալել ու կազմել է ավել և երկար ժամանակ, իբրև ուսումնական ձեռնարկ, գործածել Մեծոփի դպրոցում: Ահա կազմելու առթիվ նրա թողած հիշատակարանը. «ԶՍիմեոն վարդապետն Ապարանցի յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ետ կապել զգիրքս յիշատակ իւրն և ծնաւդացն իւրոց հարն խաշատուրն և մարն նարընչին: ԹՎ. ԹԼԴ» (թերթ 36ա):

Այս ձեռագրից են ընդօրինակվել Մատենադարանի № 4381 ձեռագիրը (XIX դ.) և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 739 ձեռագրի (1835 թ.) 172ա—306բ թերթերը: Հայտնի է, որ այն մինչև XIX դ. առաջին տասնամյակները պահվել է Բաղեշում, որտեղից էլ Կարինի առաջնորդ Կարպետ վարդապետը Գրիգոր վարդապետ Շաքարճյանի միջոցով Մուշի և Բաղեշի կողմերից ձեռագրեր հավաքելիս իր մոտ է տեղափոխում և 1829 թվականին բերում Ախալցխա: Այստեղից էլ ի վերջո այն հասնում է Մատենադարան¹:

2. Մատենադարան, ձեռագիր № 4876՝ Հայամավուրբ: Գրված է 1477 թվականին, Գրիգոր և Հովսեփ քահանաների ձեռքով: Բովանդակում է նաև Առաքել Բաղիշեցու (Գրիգոր Ծերենց խաթեցու վերաբերյալ) և Մովսես Խորենացու «Ողբերը»:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցյան մատենադարանի, հատ. Ա, Երևան, 1965, էջ 52:

Ձեռագիրն ունեցել է Սիմեոն Ապարանցուն վերաբերող հետազայի հիշատակարան, որն այժմ ընկած է. «Ով մանկունք սուրբ եկեղեցույ յիշեցէք ի Քրիստոս զաղբատասէր և զողորմած խոջայ Միրիչան... որք ետուն զԱյսմաւորքս յիշատակ Սիմէոն վարդապետին ի քաղաքն Արղըրում ՌեԱ. (1592) թվին»²:

Հայտնի է, որ Սիմեոն Ապարանցին իր կյանքի վերջին շրջանում ապրել է վանում, ուր և վախճանվել է: Ձեռագիրը Մատենադարան է բերվել Վարագից:

3. Մատենադարան, ձեռագիր № 5147: Գրված է ԺԳ դարում Թորոս Վահկացի նշանավոր գրչի ձեռքով: Բովանդակում է Պողոսի թղթերը, Գործք առաքելոցը և Կաթողիկե թղթերը: Այս ձեռագրի 48ր թերթում կարգում ենք. «Գիրքս այս յիշատակ է Ապարանացի Սիմէոն քաջ բարունապետին, որ ի դասասելն, նման Յոհանն ու աւետարանչին, յանկարծակի վախճանեցաւ»: Դրանից բացի կան նաև, նույն ձեռքի մի քանի այլ նշումներ. «Գիրքս յիշատակ է Սիմէոն վարդապետին» ձեռով:

Սիմեոն Ապարանացու մահից (1614 թ.) հետո ձեռագիրը ժառանգել է նրա աշակերտ Կարապետ Կալուշենց Մոկացին. «ԶՄոկացի Կարապետս, որ մականունն Կալօ կոչի, յիշեա ով տեսող» (թերթ 59ա): Այնուհետև ձեռագիրն ընկնում է այլազգի հափշտակիչների ձեռքը և ապա փրկագնվում 1742 թվականին. «Ընայցելայ (իմա Առաքելոյ—Կ. Ս.) գիրքս յիշատակ է տէր Կարապետին որդոյն Թումային, որ ես անօրինացն առի թուին ՌՃՂԱ» (թերթ 189բ):

Ձեռագիրը կիլիկյան ընտիր գրչություն է, Մատենադարան է բերվել Վասպուրականի Կտուց անապատից:

4. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռագիր № 1308: Գրված է 1315 թվականից առաջ, Վասիլ գրչի ձեռքով: Այն բովանդակում է Սմբատ Ապարապետի Տարեգիրքը: Ձեռագրի ստացողներն են հաջորդաբար՝ Սիմեոն Ապարանցի, Գրիգոր Հիզանցի, Գրիգոր ԺԲ կաթողիկոս, Հովհաննես Ներսիսյան, որից 1876 թվականին Պոլսում գնել է Սերովբէ Ալիշանը և նվիրել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանին³: Ձեռագրի տարբեր թերթերում հանդիպում են Սիմեոն Ապարանցու հիշատակագրությունները: «Նս Սիմիոն վարդապետս Ապարանցի զայս գիրս գրեցի» (թերթ 38բ): Իսկ 155բ թերթում կարգում ենք. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք»:

Նս Սիմիոն վարդապետս Ապարանցի
զայս գիրս գրեցի:
Ամէն մարդ զիւր կեանքն իմանայ,
շուտով խոստովանի,
իւր մեղաց դառնայ»:

5. Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռագիր № 1291: Գրիչներն են Ներսես սարկավազը (1337 թ.), Գրիգորը (1612 թ.) և ուրիշներ: Բովանդակում է Առաքել Սյունեցի «Մեկնութիւն Սահմանաց», Դիոնիսիոս

2 Ղ. Փրզղալեմյան, Նշխարք պատմության հայոց, Մատենադարան, ձեռագիր № 4515, թիվ 402: Փրզղալեմյանի թիվ 402-ին համապատասխանում է Մատենադարանի արդի № 4876-ը:

3 «Սմբատայ Ապարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956, Առաջաբան Ս. Ազլյանի, էջ Ժ—ԺԱ.

Քրակացի «Քերականութիւն», Եսայի Նշեցի «Վերլուծութիւն քերականութեան», Դավիթ Անհաղթ «Սահմանք իմաստասիրութեան», Դավիթ Անհաղթ «Ներբողեան ի Ս. Խաչն», «Ներածութիւն Պորփիրի», Դավիթ Ներգինացի «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի», «Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի» մեկնութեամբ հանդերձ, «Պէրիարմէնիաս» մեկնութեամբ հանդերձ, Արիստոտէլ «Պատմութիւն յաղագս աշխարհի», Արիստոտէլ «Յաղագս առաքինութեան», Դավիթ փիլիսոփա «Գիրք էակաց», «Նկատումն Արիստոտէլի», Վահրամ Բարունի «Լուծմունք Ստորոգութեանց», Առաքել Սյունեցի «Մեկնութիւն քերականութեան»:

Ձեռագրի 179ա, 367ա և 519ա թերթերի վրա կնիք է դրված հետևյալ բովանդակությամբ. «Տէր Միմէն վարդապետ ծառայի Քրիստոսի»: Միմենն Ապարանցու մահից հետո, այս ձեռագիրն ևս ժառանգել է նրա աշակերտ Կարապետ Կալոյնեց Մոկացին: Սա էլ իր կնիքն է դրել 4ա, 165բ, 179ա, 519ա և 597բ թերթերի վրա. «Քի. Յի. ծո. Կարապետ վարդապետ»:

Կարապետ Մոկացին վերջնականապես 1631 թ. (2ա) հաստատվում է Երուսաղեմում, այդ ժամանակ էլ նա ձեռագիրը նվիրում է Ս. Հակոբյանց մատենադարանին. «Գիրքս Ս. Երուսաղէմայ է, զոր Մոկացի Կարապետն արար Աստուծով Ս. Յակոբա եկեղեցին յիշատակ» (թերթ 179ա):

6. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռագիր Աստվածաշունչ: Այս ձեռագրի մասին տեղեկանում ենք Մ. Եպս. Աղափնունու հետևյալ տողերից. «Միմենն վրդ. Ապարանցին եղբորորդին է մեծ Միմենն վրդ Ապարանցին, որ ուսուցիչն էր Կարապետ վրդ. Մոկացին: Վախճանած է Վանի մեջ: Հավանաբար իր հիշատակն է նաև Աստուածաշունչ մը, որուն հիշատակարանին մեջ կոչուած է Միմենն վրդ. Մոկացի»⁴:

Փաստերի պակասության պատճառով առայժմ դժվարանում ենք պատշաճ բացատրություններ տալ:

7. «Վիպասանութիւն Ղազարու Փարպեցոյ» կոչված ձեռագիրը:

Միմենն Ապարանցու գրադարանի մի այլ ձեռագրի մասին տեղեկանում ենք նրա «Շարագրութիւն համերական վիպասանութեամբ...» պոեմից, որի խորագրում նշված է, թե ինքն օգտվել է «Ի վիպասանութենէն Ղազարու Փարպեցոյն»: Վերջինս բովանդակել է Սերեոսի Պատմութեանը կից հատվածը՝ Անանունը, Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմութեանն ու Թուղթը և Սերեոսի Պատմութեանը: Ձեռագրում դրանք, ինչպես պարզվում է պոեմի բովանդակությունից և այդ պոեմում Ապարանցու հայտնած մատենագիտական ցուցումներից, ընդօրինակված են եղել հետևյալ հերթականությամբ: Նախ՝ Սերեոսի Պատմութեանը կից անխորագիր հատվածը, ապա՝ Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմութեանն ու Թուղթը, իսկ վերջում՝ Սերեոսի Պատմութեանը, անխորագիր ու առանց հեղինակի անվան հիշատակության: Տարօրինակ պատահականությամբ, բանասերների կարծիքով, մեզ հասել է այդ պատմադրերի միայն այս՝ Միմենն Ապարանցուն պատկանած ձեռագիր օրինակի հետ կապված բնագիրը, որը պահվում է Մատենադարանում և կրում է № 2639:

Ստ. Մալխասյանը այդ ձեռագրում եղած Սերեոսի Պատմութեանն ու կից հատվածը և սրանց նախորդող (մինչև Ս. Ապարանցի) ու հետագա ընդ-

⁴ «Միարանք և այցելութիւն հայ Երուսաղէմի», աշխատասիրեց Մկրտիչ Եպս. Աղափնունի, Երուսաղեմ, 1928, էջ 473:

օրինակությունները հնագրական ու բնագրական բնության ենթարկելուց հետո կազմել է մի ճյուղագրություն, որի կապակցությամբ հայտնում է, որ մայր օրինակի (նկատի ունի Սիմեոն Ապարանցուն պատկանածը—Կ. Ս.)—հնությունը կարող է հասնել մինչև ժԳ դար, ամենաուշը մինչև ժԳ դար⁵:

Ղազար Փարպեցու և Սերեոսի պատմագրերի հետ միասին Սիմեոն Ապարանցին վերաշարադրել է նաև բազմաթիվ գլուխներ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից, որի ձեռագիր օրինակը նույնպես ունեցել է իր գրագարանում:

Պահպանվել են նաև Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերից բնօրինակված և նրա պատվերով գրչագրված ձեռագրեր, որոնցից մեկ հայտնի են հետևյալները՝

1. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռագիր № 784: Ուսուցողական նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակված է ժԹ դարում Բաղեշի ձեռագրերից, որոնցից մեկը համարվում է Սիմեոն երեցի ձեռագիրը: Այսպես, 1ա թերթի վերևի լուսանցքում գրված է. «Բաղէշ, Սիմէոն երիցու գրքէն», 8ա թերթի վերջում կա. «ԶՍիմէոն երէցս և ծնօղսն իմ յիշեցէք», իսկ 10ա թերթում՝ «Բաղէշ, Սիմէոն երիցու վարդապետական ժողովածու բոլոր»: Ուշագրավ է, որ այս ձեռագրում արտագրված են նաև Ապարանցու բանաստեղծություններից:

Այս ամենը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նշված Սիմեոնը թերևս Սիմեոն Ապարանցին է: «Երեց» բառն այստեղ պետք է հասկանալ «վանական երեց» այսինքն կուսակրոն քահանա, և ոչ թե «ծխատեր»: Սիմեոնը կարող էր «երեց» կոչվել, քանի զեռ վարդապետական աստիճան շէր ստացել:

2. Մատենադարան, ձեռագիր № 6548: Գրվել է Սիմեոն Ապարանցու պատվերով, 1592 թվականից առաջ: Գրիչը նրա աշակերտ Անանիա նախավկայեցին է: Ձեռագիրը գրվել է Մեծոփի գրատան համար: Այն բովանդակում է Ապարանցու բանաստեղծություններից և «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Ղուկասու, հաւաքեալ սրբոյն Սարգսի Հայոց վարդապետի»:

Ձեռագրի 135ր թերթի ստորին կրթին գրված է. «Սիմէոն վարդապետս յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ», 210ա թերթում՝ «Գրեցաւ պատմութիւնս թագաւորաց (խոսքը Ս. Ապարանցու «Շարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակա Պալհատունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» երկի մասին է —Կ. Ս.) ի սուրբ մենաստանիս, որ կոչի Մեծոփ, ձեռամբ Անանիա գրոց աշակերտի», իսկ 52ա թերթում՝ «Ով մատակարար գրոց, կարգայ, մեղապարտ Անանիա աշակերտս յիշեալ»:

Սիմեոն Ապարանցու գրագարանից պահպանված ձեռագրերը մաթեմատիկական, տոմարական, պատմագրական, ժամանակագրական, իմաստասիրական և վարքագրական բովանդակության են: Այդ ձեռագրերը Ապարանցու և նրա աշակերտների կողմից օգտագործվել են ուսուցման և ուսումնառության նպատակներով: Այսպես, Կարապետ Կալոյեհնցը Սիմեոն Ապարանցուց ժառանգած ձեռագիրն իր հերթին ծառայեցրել է ուսուցման նպատակին, որք պարզվում է նրա 1616 թվականի հիշատակարանից:

«Այս գիրքն Պօղոսի

Ես անարժանս Ամասիացի

⁵ «Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ ժԲ:

Ջնրերցայ առ ռաճ վարդապետի,

Որ Կարապետ անուամբ կոչի

Ի թվականիս ՌԿ-ի

Ե աւելի յարայբարդի»⁶:

Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերն այսօր էլ մեզ համար կարևոր արժեք են ներկայացնում: Նրանց հիշատակարանները պատմության աղբյուր են:

Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու և Սերենոսի պատմագրերի՝ Միմեն Ապարանցու գրադարանի ձեռագիր օրինակներն այլևս չկան, բայց Վիպասանության և դրանց համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել հայ մատենագրության այդ կարևոր երկերի նախնական բնագրերը վերականգնելուն: Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի՝ Ապարանցու գրադարանի օրինակը մինչև այսօր հայտնի ձեռագիր և տպագիր օրինակներից, լեզվական և պատմական տվյալների մաքրությամբ ու հարազատությամբ, ամենից արժեքավորն է:

Ապարանցուն պատկանած հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրը, հարուստ բովանդակության շնորհիվ, արժանացել է գիտնականների ուշադրությանը: 1878 թվականին Վենետիկում հայերեն-լատիններեն հրատարակվել է սրանից բաղված Արիստիդես Աթենացու Ջատագովության հատվածը: Սա Անանիա Շիրակացու երկերի ամենահին ձեռագիրն է: հետագայում այն ուսումնասիրության առարկա է դարձել Հ. Տաշյանի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Փ. Կոնիքերի, Բ. Սարգիսյանի, Գր. Խալաթյանցի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Մանանդյանի, Ա. Արբահամյանի, Ն. Ակինյանի և ուրիշների համար:

Շուրջ 1000-ամյա ձեռագիրը կարևոր է ո՛չ միայն իր հնությամբ և հարուստ բովանդակությամբ, այլև հայոց գրի և ուղղագրության պատմության ուսումնասիրության առումով: Նրանում պահվում են Ղ-ի գործածության հին ձևերը՝ «այդ», «նղաղացուց», «Ժաղացուց», «Փայղածու», «յուղիս» և այլն: Ուշադրության արժանի է «Ջրհոսն»-ի փոխարեն «Ջրհոյսն», «Հրատն»-ի փոխարեն «Խրատն», «հրատն», «հրատն», «հրատն»: Գրարարի ուղղագրության ուսումնասիրության համար կարևոր են հետևյալ ձևերը՝ «թէ»-ի փոխարեն «թե», «եթէ»-ի փոխարեն «եթե», «թէպէտ»-ի փոխարեն «թեպէտ»:

Միմեն Ապարանցուն վերաբերող հիշատակարաններից պարզվում է նրա հատուկ հոգատարությունը ձեռագրերի նկատմամբ: Նա ձեռնամուխ է եղել դրանց հավաքման, բաղմացման, նորոգման ու կորստից փրկելու գործին: Ապարանցին իր բանաստեղծություններով էլ գնահատանքի զգացում է ներշնչում մշակութային արժեքների նկատմամբ, սրտնք, նրա ճշմարիտ բմբրանմամբ, ժողովրդի հոգու ձիրն են:

К. О. СУКИАСЯН

РУКОПИСИ СИМЕОНА АПАРАНЦИ

Поэт и педагог Симеон Апаранци около тридцати лет (1585—1614) преподавал в известных в свое время школах Мецопа, Карина и Вана. Он имел богатую личную библиотеку, где хранились рукописи по мате-

⁶ Մատենագրարան, ձեռագիր № 5147, Գ պահպանակ:

матике, теории календаря, истории, хронографии, философии, житиях святых и т. д., которыми он пользовался для преподавания. Некоторые из этих рукописей сохранились и дошли до наших дней (см. Матенадаран им. Маштоца, рук. №№ 2679, 4876, 5147; Венеция, хранилище Конгрегации Мхитаристов, рук. № 1308; Иерусалим, хранилище монастыря св. Якова, рук. № 1291 и одна рукописная Библия).

Изучению этих рукописей и посвящена настоящая статья.

K. H. SOUKIASSIAN

LES MANUSCRITS DE SIMEON D'APARAN

Siméon d'Aparan, éminent poète et pédagogue, a travaillé environ trente ans (1585—1614) dans les écoles célèbres de son époque à Metzop, Karin et Van.

Il possédait une riche bibliothèque personnelle où se trouvaient des manuscrits concernant les mathématiques, la théorie du calendrier, l'histoire, la chronologie, la philosophie, la Vie des Saints, etc., dont il se servait pour enseigner. Quelques-uns de ces manuscrits sont parvenus jusqu'à nos jours (Voir. Erévan, Maténadaran, mss. 2679, 4876, 5147; Venise, Bibliothèque des Pères Méchitaristes, ms. 1308; Jérusalem, Bibliothèque du Monastère St. Jaques, ms. no. 1291 et une Bible manuscrite). C'est à l'étude de ces manuscrits qu'est consacré le présent article.